

Szabó Orsolya Edit

Szükség van-e az Instagram világában az ókori mítoszokra? A kollektív szimbólumok és mesék szerepe az individualista jelenben¹

Bevezetés

Gyakorló magyar, média, mozgókép és kommunikáció szakos tanárként rendkívül izgalmasnak találom ezen diszciplínák kapcsolódási lehetőségeit. Egyetemi tanulmányaim kezdetétől érdekel, hogy átvihető-e, illetve át kell-e vinni megszokott kánonjainkat az online térbe. 2021 őszétől az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskolájának doktoranduszaként már kiemelten az 5–8. évfolyamon történő anyanyelvi és digitális kompetenciafejlesztést kutatom.

Az állandó online jelenlét döntő változásokat eredményezett életünkben. Azonban ezek a változások, melyek az izolációt és fizikai magányt is elhozták, megterhelik a több ezer éves kollektív élethez szokott tudatunkat. Lelki és mentális szükségleteink nem feltétlenül alakulnak a társadalmi szerkezet átrendeződésével. A posztmodern kori globalizáció könyörtelenül eltörli a kulturális kapaszkodókat, melyek viszonyítási pontokat jelentettek őseink számára, és amelyek nélkül mi szabadnak és kiszolgáltatottnak érezzük magunkat egyszerre. Közös meséinket felváltotta az egyéni közlés. De vajon szükség van-e az individualista jelenben a történelem előtti szimbólumokra? Az Insta világában értelmezhetőek-e a közös történeteink?

Újrastrukturálódó világunk embere

„Korábban a rétegzett társadalom rendi tagozódásán túl a kommunikáció stabil hierarchiáját biztosította a vallásos világképben kifejeződő egységes világlátás is. [...] Istennek tetsző vagy nem tetsző megkülönböztetés” (Luhmann, 1977, 182–224 idézi

¹ „A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM ÚNKP-22-3-I-EKKE-6 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

Bognár, 2015, 22). Az uralkodó elit az egyház nevében szabályozta az élet minden területét. Az emberek könnyen hozták meg „nagy” döntéseiket, hiszen azt kellett tenniük, amit a szüleik tettek annak idején, és amit Isten is jó szemmel néz. Ezáltal a történetek is egységes narratívát képeztek, mely a vallásos világképet tükrözte. Jól körülhatárolt nézeteket és erkölcsi útmutatást nyújtottak, ennek köszönhetően megadták az állandóság és valahová tartozás érzését, valamint egy szilárd identitástudatot hoztak létre. Ugyan kevés szabadsággal rendelkezett a korabeli ember, de sohasem volt egyedül. A mesék, mítoszok, példázatok egyszerű, de világos iránymutatással szolgáltak.

A posztmodern korban falvainkat újjáépítettük a digitális térben, azonban a személyes érintkezés hiánya és az állandó „belemerülés” érzete visszavonhatatlanul megváltoztatta életünket. Isten központi szerepét az ember vette át, a szakralitást megjelenítő struktúra meggyengült, és a társadalmi kommunikáció kimozdult az egysíkúságból. A tudomány legyőzte a hitet. „Az ész először ignorálta, majd tagadta, végül pedig elzárta magától a tudás forrását, amely felette van; és ez azt jelentette, hogy kénytelen volt kizárólag ahhoz fordulni tudásért, ami alatta van – az érzékszervi jelzések és érzékszervi benyomások »külső« világához” (Sherrard, online 2020). A csoda, imádság és rituálé jelentőségét veszítette.

Carl Gustav Jung, aki talán a legmélyebbre ásott a kollektív tudattalanban, így fogalmaz: „Mindent így intellektuálisan akarunk megragadni. Ez azt a titkos célt szolgálja, hogy az ember kivonja önmagát az archetípusos hatás és ezáltal az igazi tapasztalás alól, valamilyen, látszólag biztosabb, mesterséges, de csupán kétdimenziós fogalomvilág javára, amely úgynevezett tisztázott fogalmakkal kívánja eltakarni az élet valóságát” (Jung, 1962/2006, 191–192. o.).

Óriási szabadságot kaptunk, de ez a szabadság rendkívül megtévesztő, ugyanis bár kötöttségek nélkül, de elkerülhetetlen módon megtapasztaljuk a varázstalanított világ magányos létezését. „A nagyobb szabadság reményét semmivé teszi az egy növekvő mértékű rabszolgai kiszolgáltatottságuk az államnak, nem is szólva azokról a szörnyű veszélyekről, amelyeknek a tudomány ragyogóbbnál ragyogóbb fölfedezései tesznek ki bennünket” (Jung, 1962/2006, 304. o.).

Korábban minden emberi konfliktusról és együttlétről tudtak az egy közösségben élő emberek, és a népi kultúra keretein belül reflektáltak is rá, véleményezték azt. Ma senki sem tudja, hogy ténylegesen mi történik mások életében, hiszen nem vonódunk bele mélyen mások történeteibe. Ez amilyen szélesre tárta a magánélet kapuját, olyanmódra szűkítette a közösen át- és megélt események bensőségességét. Kollektív életre kondicionált pszichénk nehezen tud mit kezdeni a magánélet elszigetelő szentségével. Jungot idézve: „Még korántsem dolgoztunk fel annyira a középkort, az ókort és a történelem előtti időket, amint azt pszichének megkívánja.” (Jung, 1962/2006, 303. o.)

„Nehéz egy szekularizált, a racionalitás keretei által lezárt, véges világban élnünk, ahol már nem kapunk egységes, szent és sérthetetlen választ életünk célját és értelmét

illetően. Korunk és hétköznapijaink legtöbb feszültsége leginkább abból ered, hogy saját tapasztalataink és belátásunk alapján kell választ találnunk bizonyos kérdésekre, az emberi szenvedés nyomasztó terhére – a betegségre, a rokkantságra, a gyászra, az öregedésre és a halálra, amelyekre az általános felfogás szerint minden kornak megvolt a maga elképzelhető válasza” (Anderson, 2006, 24). Meséink, közös történeteink ezeket a válaszokat tolmácsolták és erősítették meg. A kulturális teoretikus Stuart Hall szerint a posztmodern kor, melyben élünk, a szubjektum átalakítása során kivonja azokat a kapaszkodókat, amelyek a modernításban kulturális rögzítettséget, biztos sarokpontokat jelentettek az identitás kialakításában, továbbá a globalizáció elidegenít azoktól a kulturális elemektől, amelyek hagyományosan meghatározták az egyén szociális kötődéseit, a család, a kisebb csoportok és a nemzet szintjén egyaránt (Hall, 1997).

Újrastrukturálódó világunk történetei

George Gerbner a generációk közötti történetek átadásának megváltozását a saját kultivációs elméletének keretein belül elemzi. Úgy gondolja, a média okozza a közösségek változatos történeteinek haldoklását. A tévéből áradó információt már nem a családtól, szomszédtól, közeli ismerősektől, tanároktól, vallási vezetőktől kapjuk, hanem idegenektől. A probléma szerinte az, hogy nem a saját kultúránkból érkeznek az üzenetek és ezek általában kereskedelmi jellegűek. Arra a következtetésre jut, hogy történeteink globalizálódnak és ezáltal sematikusá is válnak. Ismétlődő formulákra épülnek és ugyanaz a mozgatórugója az összesnek, el akarnak nekünk adni valamit. Ezen tartalmak a hatalmi viszonyrendszert tükrözik vissza és szilárdítják meg egyszerre. A kultúra ennek köszönhetően teljesen kontrollált és sokszínűsége csupáncsak illúzió (Gerbner, 2002). Herbert Marcuse, a modern médiakutatás egyik neomarxista követője Junghoz hasonlóan dimenzióvesztésről beszél. „Egydimenziós emberekké sorvadunk” – állítja. Ez persze jót tesz a fennálló rendszer logikájának, hiszen kevesebbet művelődünk, érintkezünk művészetekkel, olvasunk, nem gondolkozunk el azon, hogy ki és mi korlátoz bennünket. Ez választ el attól, hogy saját autonómiánkból érdemben reflektáljunk a világra. Ki vagyok én? Mi az én dolgom? Ahelyett, hogy ezekről a kérdésekről elmélkednénk, önmagunkkal találkozónánk, a reklámok hatására az anyagai javak megszerzése válik fontossá. Nem válaszoljuk meg életünk nagy kérdéseit, így emberi komplexitásunk megszűnik (Marcuse, 1990).

A posztmodern korból Adyra reflektálva kijelenthetjük tehát, hogy valóban igaz az, hogy „minden Egész eltörött”. A kerek, elejétől a végéig tartó történeteink már a múlté. Azonban elménk működéséből fakadóan mégis keressük a globális kontextust, hiszen érzékelésünk alapja kontextusfüggő. Ennek ellenére felgyorsult világunk legtöbbet használt platformjain, leginkább kontextusából kiragadott tartalmakkal találkozunk.

Danah Boyd közösségimédia-kutató szerint a hálózatba szerveződő közösségek működésbeli sajátossága a kontextus összeomlása. „Ezek az online felületeken a teljes kommunikációs kontextus bizonytalan. Hiszen nemcsak azt nem tudjuk, hogy ki, de azt sem, hogy mikor és hol, milyen körülménye között nézik majd a bejegyzéseket. Erre a jelenségre vonatkoztatva állítja Boyd, hogy a kontextus összeomlott” (Boyd, 2010, idézi Andok 2020, 27). A legfőbb probléma ezzel, hogy kiragadott részletekkel képtelenség egységes nézőpontot vagy morális értékrendet közvetíteni, így a többszem-pontú, differenciált gondolkodásunk kerül veszélybe. Szűts Zoltán a világháló korának sajátosságait vizsgálva rámutat arra a fontos tényre is, hogy, az online térben „egyik pillanatról a másikra szögellentétes felfogású szövegek közzébe találhatjuk magunkat, és a teljes átjárhatóságból kifolyólag képtelenek vagyunk egy eszmerendszernek alávetni magunkat” (Szűts, 2011, 66).

„A hálózatba szerveződő platformok rendkívül nagy hatással vannak az affektív folyamatokra. Ezen folyamatok olyan állításokat, kijelentéseket hoznak létre, melyek speciális ötvözei a tényeknek, véleményeknek, érzelmeknek, s ebből a szempontból a digitális történetmesélés sajátosan hibrid formái, melyek az átélt, megmutatott események szubjektív reflexióit és interpretációját adják” (Andok, 2020, 26). „Az esemény(sor) keretezése is hálózatba szerveződő módon zajlik (networked framing) egyfajta közösségi kontroll jelöli ki azt a keretet, melyen belül az esemény értelmezhető. S ez a keretezés gyakran affektív keretezést jelent” (Papacharissi, 2015, 107 idézi Andok 2020, 29). Az élet epizódok láncolatából áll, melyeket a globális kohézió tart egyben. De ha nincs egységes látásmód, képtelenek vagyunk érvényesen tovább adni. Olga Tokarczuk lengyel író 2018-ban az irodalmi Nobel-díj átvétele alkalmából mondott beszédében ezen problémára reflektál. „Évszázadokig élt az a vélekedés, hogy minél többet tud egy ember a világról, azaz a tényekről és azok összefüggéseiről, annál boldogabb, egészségesebb és gazdagabb lesz, és ha a sok ember válik műveltté, akkor az egész társadalom jobbá válik. Annyi párhuzamos, szubjektív narratíva érkezik most már az emberek felé, hogy kiveszőben van az univerzális látásmód, nincsenek közös metaforák, mítoszok, mesék, amelyeknek ismeretei érthetővé tették eddig a történeteket. Nincsenek érvényes hivatkozási pontok, példák, amelyek ugyanazt jelentik mindenkinek” (Tokarczuk, 2018 idézi Magyarai, online 2019).

Meddig mehetünk el a történetlenségben, ha élményeink megosztására ösztönösen vágyunk? Ha mindenki saját maga hozza létre, saját logikája alapján a saját történetét, ki lesz, aki értelmezze azt? Egyáltalán szükség van-e a 21. században a végletekig ismételt, egysíkú narratívájú mítoszokra, mesékre, melyek generációról generációra hagyományozódtak? Vagy az ember végérvényesen felnőtt? „Napjaink úgynevezett neurotikus betegek között nem kevés az olyan, aki régebben nem lett volna neurotikus, vagyis nem hasonlott volna meg magával. Ha olyan időben és környezetben élnek, amikor és ahol az embert a mítosz még összekötötte az ősök világával, és ezáltal az átélt és nem csupán

kívülről látott természettel, akkor elkerülhették volna a meghasonlást önmagukkal. Olyanokról van szó, akik nem viselik el a mítosz elvesztését, de egyrészt nem találnak utat egy csak külsőleges világhoz, vagyis a természettudomány világképéhez, másrészt ugyanígy nem elégtí ki őket az intellektuális játék a szavakkal, aminek a legcsekélyebb köze sincs a bölcsességhez.” (Jung, 1962/2006, 191).

Újrastrukturálódó világunk iskolája

Ugyan a gyermekeket az első szociális hatások még mindig a családban érik, de mi történik akkor, ha már a szülők is széttoreszedett identitásokból alakították ki saját személyiségüket, és a gyermekük szubjektuma is ezt képezi le? És mi az iskola aktuális feladata a személyiségfejlesztésben? Átdigitalizált világunk magától értetődően újfajta nevelési-oktatási tevékenységekkel bővülő iskolát hoz létre, melyben a nevelési célok és a tanulási-tanítási folyamatok is állandóan változnak. Éppen ezért a mai oktatáskutatók egy csoportja úgy gondolja, hogy az iskolában tanított, a szellemi kulturális örökség részét képző kánont le kell redukálni, és a diákoknak sokkal inkább a gyakorlati életben használt, problémamegoldó képességeit és a digitális kompetenciájukat kell fejleszteni. Azonban valóban az segíti leginkább a diákok hatékony érvényesülését, ha az újfajta információfeldolgozási stratégiák tanítása kerül előtérbe, háttérbe szorítva ezzel a különböző tantárgyak tanításának értékközvetítő funkcióját? Rendkívül nehéz priorizálni a 21. századi iskolában. A jövőt építsük és a munkaerőpiacon elvárt IKT-skilleket erősítsük, vagy a múltat ápoljuk és az őseinktől kapott tudást tanítsuk? A digitalizáció nagy hatással van mindenkire, de legfőképpen a digitális bennszülöttekre, ami a fiatalokat óriási erővel ragadja ki a múltból, és a jövő felé repíti. A hazai 15–29 éves korosztályba tartozók rendszeres internetfogyasztók, 97%-uk rendelkezik saját okostelefon-készülékkel, és 81% tagja valamilyen online közösségi oldalnak.² Az X és Y generáció tagjai tehát a digitális kultúra kontextusán kívül egyszerűen értelmezhetetlenek, mindennapjaik nagy része az online térben zajlik (Domokos, Kántor, Pillók és Székely, 2021).

Az eddigieket összevetve végül is ahhoz a kérdéshez jutunk, hogy a diákok hatékony érvényesülését vagy többdimenziós létezését szeretnénk-e segíteni. Jung szerint „[b]elevertettük magunkat a haladás zuhatagába, amely annál vadabb erővel nyomul bele a jövőbe, minél inkább elszakít bennünket gyökereinktől. (...) Éppen ennek

² Nagymintás ifjúságkutatás 2000 óra, négyévente folyik Magyarországon. A 15–29 évesek körében adatok szolgálgják az ifjúság élethelyzetének megismerését, a fiatalok életmódbeli változásainak követését és elvileg a (jellemzően közpolitikai) döntéshozatal előkészítését. A legújabb, 2020-ban készült nagymintás ifjúságkutatás keretein belül 12 ezer 15–29 éves fiatalot kérdeztek meg arról, hogy hogyan élnek, és hogyan látják a világot.

az összefüggésnek a kiesése, a gyökértelenség az, ami ilyen mérvű »rossz kulturális közérzetet« és olyan sietséget szül, hogy az ember inkább a jövőben és annak aranykort ígérő csalóka reményében él, semmint a jelenben [...] Minél kevésbé értjük azt, ami után apáink és ősapáink kutattak, annál kevésbé értjük önmagunkat, és minden erőnkkel csak ösztönvilágától és gyökereitől fosztjuk meg az egyes embert. [...] Az előretekintő jobbítások, amelyek új módszerek vagy »gadget«-ek útján történnek rövid távon meggyőzőek ugyan, de hosszú távra igencsak kérdésesek, és mindenképpen nagy árat kell értük fizetni. Nagy általánosságban semmiképp sem növelik a jó közérzetet, az elégedettséget vagy a boldogságot. Többször ingatag módon édesítik meg az életet, mint például az időrövidítő intézkedések, amelyek csak a tempót gyorsítják igen kellemetlenül, és ezáltal kevesebb időnk marad, mint valaha. »Omnis festiano ex parte diaboli est« (minden sietség az ördög műve) – tartották a régi mesterek.” (Jung, 1962/2006, 303–304).

A szellemi kulturális örökség részét képző irodalmi kánonjaink továbbhagyományozása tehát fontosabb, mint az gondolnánk. Sokkal többről van szó, mintsem hogy azt az identitáspolitikai szintjén tárgyaljuk. Közös meséink, történelem előtti szimbólumaink önmagunkhoz vezetnek vissza, és egy komplexebb létezést nyitnak meg számunkra. Kusper Judit szavait idézve: „Az irodalomoktatás célja (különösen az első nyolc osztályban) a világ allegorikus és szimbolikus megismerésének felismer(tet)ése, [...] a narratívák sokféleségének dekódolása lehetne” (Kusper, 2019, 11). Jung szerint mentális zavarokhoz és nagyfokú szorongáshoz vezet, ha nem tudjuk megélni a szimbólumainkat. Csakhogy a szimbólumok megélése hosszú éveken át vallási indíttatású volt. Az egyház ismertette meg a hívőkkel a kollektív tudattalanban jelen lévő szimbólumokat, melyeket a ma emberének egyre kevesebb alkalmá nyílik értelmezni. Ezek a szimbólumok időnként felbukkannak spontán is – Jung szerint az emberi psziché ösztönösen pótolja a hiányt –, de a tudatosításuk elmarad (Jung, 2006). Ezért is kiemelkedően fontos legalább a közoktatásban közösen elsajátított történeteket ajándékozni a jövő generációja számára, az irodalom által felismerhető közös viszonyítási pontok, szimbólumaink, meglévő poétikai eszközeink és kohéziós elemek megismerésére szentelni az időt (Szűts, 2014). Rendkívül fontos, hogy a diákok egy szoros emberi kapcsolatokra épülő, valódi közösségben tudjanak reflektálni a világra. Szőke-Milinte Enikő, a Z generáció, médiatudatosság és az újfajta műveltség témáinak kutatója 2020-ban megjelent munkájában hívja fel a figyelmet arra, hogy a diákokban tudatosítanunk kell, hogy a digitális térben a kollektivitás csupán illúzió (Szőke-Milinte, 2020). A gyermekeknek a kollektív élettől az egyéni lét felé vezető úton szükségük van tehát arra, hogy közösségben értelmezzék a kapott történeteket. Ezáltal pedig az iskola válik „a világ allegorikus és szimbolikus megismerésének” egyik fő színhelyévé.

Összegzés

Magyar, média, mozgókép és kommunikáció szakos tanárként legfőbb célom, hogy ebben a nehéz, átmeneti időszakban segítsen a diákok intertextuális, implicit és digitális írástudás-fejlesztését szépirodalmi szövegeken keresztül. Ennek okán saját verselemző módszert dolgoztam ki, melynek segítségével igyekszem összekötni a diákok digitális világban történő hatékony érvényesülését a többdimenziós létezés megélésével. Az implicit tudás fejlesztése során számos jelentésréteg, rejtett gondolat tárul fel, ösztönösen a tanuló képzeletéből, amit könnyedén igazíthatunk a tantárgyi követelmény elvárásaihoz. Jelenleg a Felsőoktatási Doktori Hallgatói Kutatói Ösztöndíj Pályázat (ÚNKP) keretein belül fejleszttem módszeremet.

Módszertani kutatásom során szinte bőrrömmön tapasztaltam a Jung által leírt gyökértelenségből fakadó „rossz kulturális közérzetet”. Ami a legmegdöbbentőbb, hogy már az egész kicsiknél, az 5. osztályos tanulónál észrevehető az individualista létezés eszménye. Zárásként egyik diákom briliáns gondolatait idézem: „Nagy Lászlótól a *Balatonpartot* választottam. És az utolsó részét választottam ki. Mivelhogy erről nekem először az jutott eszembe, hogy két értelme van már úgy, hogy ránézel: van a boldog értelme és van a szomorú, amit elég nehéz néha értelmezni. Mivelhogy ha megnézzük a való világot, amiben most élünk, ami a falakon túl van, akkor igazából minden nap, minden héten, minden órában olyan dolgok történnek, amik mindenkinek az életét befolyásolják, csak valakinek nagyon, valakinek nem annyira. Például most volt ugye a földrengés is Törökországban, ez is megtörtént. Aztán itt Magyarországon is a hírek csak arról szólnak, hogy valakit megöltek, egy ház leégett, elraboltak valamit vagy kiraboltak. És így meg kéne azt tanulnunk, hogy egyedül is meg kéne élnünk ezeket a dolgokat. És erről szolt szerintem nekem a vers, hogy ha rájössz, hogy egyedül vagy igazából, mert egyedül született erre a világra, akkor igazából könnyebb mindent egyedül is elérni, hogyha nem számítasz másra. Mert végül is, ha másra számítasz mindig, akkor semmit nem fogsz elérni. Aztán visszatérve a boldog részére pedig az, hogy milyen jó lehet gyönyörködni a tájban, és csak így élvezni az egészet, mert hogy igen, a Balaton nagyon szép. Én még soha nem voltam ott, ezért tudtam így is, meg úgy is elképzelni a dolgot. De szerintem mesevilágba illő az egész.”

„És máris ott meredt előttem a kérdés, hogy eddig tulajdonképpen mire is jutottam. [...] Miféle mítoszt él meg az ember manapság? A keresztény mítoszt, mondhatnánk. »Te abban élsz?« – szólalt meg bennem a kérdés. »Hogy őszinte legyek, nem! Nem ez a mítosz az, amelyben élek.« »Akkor hát nincs is már mítoszunk?« »Nincs, nyilvánvalóan nincs többé mítoszokunk.« »No de akkor mi a te mítoszod? Az a mítosz, amelyet megélsz?« Ez már kellemetlenül érintett, abbahagytam a gondolkodást. Határvonalhoz értem.” (Jung, 1962/2006, 223).

Irodalom

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelte közösségek*. Harmattan Kiadó, Budapest. 24.
- Andok Mónika (2020): A társadalmi nyilvánosság kutatásának affektív fordulata. *Jel-Kép*, (2), 26–27. 29.
- Bognár Bulcsú (2015): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika*, 95(6), 22.
- Boyd, Danah (2011): Social Network Site as Networked Publics. In: Papacharissi, Zizi (szerk.): *A Networked Self. Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. Routledge. New York. 39–58.
- Domokos Tamás, Kántor Zoltán, Pillók Péter, Székely Levente (2021). *A Magyar Fiatalok 2020*. Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft. Budapest. https://tarsadalomkutato.hu/wp-content/uploads/2021/07/magyar_ifjusag_2020_web-v%C3%9A.pdf (2023. 05. 05.)
- Gerbner, George (2002): *A média rejtett üzenete*. Osiris kiadó, Budapest.
- Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multi-kulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jung, C.G (2006): Emlékek, álmok, gondolatok. Budapest, Európa Kiadó, 187. 191. 223. 303–304. 320.381.
- Kusper Judit (2019): Kánonok és kultuszok a gyermek- és ifjúsági irodalomban. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Litterarum*, 2019(22), 11.
- Luhmann, Niklas (1977): *Funktion der Religion*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Magyari Péter (2019): A 21. század uralkodó műfaja már a filmsorozat – mondta az irodalmi Nobel-díj átvételekor Tokarczuk. *444*. <https://444.hu/2019/12/08/a-21-szazad-uralkodo-mufaja-mar-a-filmsorozat-mondta-az-irodalmi-nobel-dij-atvelekor-tokarczuk> (2023. 05. 30.)
- Marcuse, Herbert (1990): *Az egydimenziós ember*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Papacharissi, Zizi (2015): *Affective Publics. Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford University Press, New York. 107.
- Sherrard, Philip (2020): A modern tudomány és az ember dehumanizálódása. *Ars Naturae Online* https://arsnaturae.hu/hu/folyoirat_3_4/sherrard (2023. 05. 05.)
- Szőke-Milinte Enikő (2020): *Információ-Média(tudatosság)- Műveltség. A Z generáció tanulása*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- Szűts Zoltán (2011). Torlódott galaxisok. *Egyenlítő*. (7-8), 66.
- Szűts Zoltán (2014): *Szellem a gépben: Hálózati irodalomtudomány*. Kossuth Kiadó, Budapest.